

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М.Ф.КОМАРОВА

В статті розглянуто погляди відомого бібліографа, видавця, літературного критика і громадського діяча М.Ф. Комарова на історичне минуле українського народу

Ключові слова: М.Ф.Комаров, Запорозька Січ, Запорозькі вольності, козацька старшина

Постать видатного українського бібліографа, видавця, літературного критика, фольклориста, лексикографа і перекладача, громадського діяча Михайла Федоровича Комарова (1844-1913 рр.) в українській історіографії давно привернула до себе увагу дослідників-бібліографів, літературознавців, мовознавців та істориків. В останні два десятиліття визначилися два центри вивчення життя і діяльності М.Ф.Комарова. В Одесі, де М.Ф.Комаров прожив чверть століття, де у відділі рукописів Одеської державної бібліотеки ім. Горького зберігся інформаційно багатий фонд – "Архів М.Ф.Комарова", значний внесок у дослідження життя М. Комарова зробив відомий письменник, літературознавець і краєзнавець Г.Д.Зленко. Діяльності М.Ф.Комарова у одеській "Просвіті" та на ниві пропаганди історичних знань присвячені праці одеського історика А. Мисечко. В Дніпропетровську вийшов ряд статей автора даного дослідження, оскільки дитинство і юність М.Ф. Комарова пройшли у цьому, колись козацькому, краї.

З усього творчого доробку М.Ф.Комарова в даній розвідці зроблена спроба виокремити ті його опубліковані праці, які відносяться до історії запорозького козацтва. У близькій до нашої постановці питання нещодавно з'явилася невелика стаття одеського історика А.Мисечка "Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва" [8].

Взагалі, козацькою проблематикою була започаткована творча спадщина Михайла Комарова, оскільки ще у студентські роки, захопившись загальними народницькими настроями, він збирав на Катеринославщині перекази про козацькі часи і навіть опублікував варіанти записаної ним народної думи про Саву Чалого, відомого псевдоватажка часів гайдамаччини [2]. В наступні два десятки років він торкався козацької проблематики лише через бібліографічні праці, критичні статті на некрологи, вміщені ним у часописі "Киевская старина" та у галицьких виданнях "Зоря" і "Діло". Його публікація "М.Костомаров. Посмертна згадка" в тижневику "Діло" (1885, № 45-46) свідчить про те, що він добре знав історичні праці знаменитого історика.

Наступного року у Львові заходами "Діла" у серії "Історична бібліотека" (т. 2) було видано "Исторические монографии" М.І.Костомарова у перекладі українською мовою Михайла Комарова (М.Уманця). Вона мала підзаголовок "Нариси народной русско-украинской истории". На даний переклад у цілому

позитивно відгукнулися "Зоря" та "Правда", у якій саме тоді співробітничав І.Я.Франко (Мирон).

До перекладу історичних творів Миколи Костомарова М.Ф.Комаров незабаром звернувся знову. Тепер це була тритомна монографія "Богдан Хмельницький". Частину тексту третього тому переклав письменник Олександр Кониський. Безсумнівно, що перевидання зазначеного дослідження М.І.Костомарова (першої ґрунтовної розвідки в історіографії на цю тему) було здійснене у зв'язку з підвищенням інтересу громадськості до постаті великого полководця і творця української козацької держави Богдана Хмельницького в період спорудження у Києві монументального пам'ятника гетьману та підготовки до ювілейної дати від початку визвольної війни українського народу проти панування шляхетської Польщі.

У 1891 р. М.Ф.Комаров вперше безпосередньо звернувся до історії запорозьких козаків, опублікувавши спочатку у львівському часописі "Правда", а потім окремою брошурою історичне оповідання "Антін Головатий, запорозький депутат і кобзарь" [12].

Інтерес М.Ф.Комарова до постаті запорозького військового старшини Антона Андрійовича Головатого був викликаний святкуванням 100-річного ювілею переселення запорожців на Кубань, оскільки він був одним із трьох козацьких старшин (А.Головатий, Сидір Білий та Захарій Чепіга), які організували це переселення і командували крупними підрозділами козацьких військ у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. та інших військових походах кінця XVIII ст. Цікаво, що на кінець XIX ст. більше опублікованих офіційних документів торкалися життя і діяльності С. Білого і З. Чепіги та їх родин. Але народна пам'ять із цієї трійці запорозьких (чорноморських) старшин виокремлювала саме Антона Головатого. Його ж згадує в поемі "Невольник" і Т.Г. Шевченко ("Тепер, кажуть в Слободзеї /Останки збирає/ Головатий, та на Кубань/ Хлопців підмовляє...") Як фольклорист, М.Ф. Комаров, звернув увагу на цю обставину. На початку своєї розповіді він пише: "Ще й досі на степах Херсонської та Катеринославської губерній, а ще частіше в Чорноморії можна почути оповідання про славного козака Антона Головатого, що жив давно колись, тоді ще, як на руїнах Запорожжя, та тільки в другому місці, народилося Чорноморське козацьке військо" [4, с.3].

У 1898 році у Санкт-Петербурзі виникло "Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг", статут якого був затверджений 19 листопада. Головою товариства став український і російський письменник, який проживав у столиці, Данило Лукич Мордовцев (Мордовець). З метою надання допомоги українцям (в першу чергу, бідним студентам навчальних закладів столиці) Товариство, як записано в Статуті, "видає схвалені цензурою дешеві і приступні за мовою і стилем книги, як і з усіх галузей сільськогосподарського і взагалі промислового знання, а також і літератури художнього змісту". (Витяги із Статуту Товариства друкувалися на обкладинці). В числі перших видань у цій серії були видані чи перевидані і

праці Михайла Комарова (Оповідання про Богдана Хмельницького; Оповідання про Антона Головатого), оповідання письменниці Ганни Барвінок, брошури на сільськогосподарські теми природознавців Ф.І.Немолдовського та О.Степовика (брата Михайла Комарова). Між іншим, брошури останніх двох авторів, як повідомляла редакція видань Товариства, "схвалені Міністерством Землеробства і Державного Майна для підвідомчих цьому Міністерству навчальних закладів у тих губерніях, де місцеве селянське населення говорить на малоросійському нарідччі".

О. Рябінін-Скляревський, який порівняв брошури М.Комарова про Антона Головатого, звернув увагу на деякі купюри у другому виданні, зроблені автором, очевидно, з огляду на цензурні вимоги [10, с. 44].

Брошури мають різну назву – 1. Антін Головатий, запорозький депутат і кобзарь; 2. Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська. У львівському виданні автор виступає під псевдонімом, у Санкт-Петербурзькому – під власним прізвищем. Обсяг тексту майже однаковий, хоча кількість сторінок різна – 29 і 52, це пояснюється різним форматом брошур та тим, що видання 1901 р. ілюстроване талановитим українським художником Амвросієм Ждахою. "Ждаха не тільки художник-самородок, а він ще найдрібнішою рисочкою малюнку творить український стиль у мистецтві. Тому й малюнки А. Ждахи так монолітно злились з текстом оповідання, ніби їх творила одна людина" [10, с. 45]. Це видання історичного оповідання про Антона Головатого було настільки популярним в народі, що навіть українська еміграція використовувала його для навчання своїх дітей історії України. У 1935 р. ця праця була перевидана [3]. Правда, без будь-яких ілюстрацій.

Михайло Комаров виписує свого героя з великою любов'ю, показуючи його різносторонні таланти (від державницьких і військових справ до співів і гри на бандурі). Виходячи з тогочасного рівня розвитку історичних досліджень про Гетьманщину та Запорозьку Січ, М. Комаров, в принципі, зробив правильний висновок, що скасування Гетьманщини як форми правління було "прелюдією" зруйнування Запорозької Січі.

Оповідання структуроване на 11 розділів, не однакових за обсягом. Спочатку автор говорить про народну пам'ять про А.Головатого і утворення Чорноморського козацтва. Далі дає характеристику устрою, господарства і побуту Запорозької Січі, де "склалася зовсім особлива козацька громада, де збереглася справжня козацька воля", вказує на зовнішні і внутрішні причини того, що "Запорожжя помалу відживало свій вік". Саме в цей час на історичну арену й виступив Антін Головатий, козак письменний і розумний, через що невдовзі був обраний військовим писарем Самарської паланки. У складі запорозьких депутацій він не раз бував у Санкт-Петербурзі. Коли була "атакована" Запорозька Січ в ніч на 6 червня 1775 р., Антін Головатий також перебував у столиці, і звістка про кінець Січі його надзвичайно вразила.

Автор розповідає, як у А. Головатого народився план врятування запорозького козацтва через реорганізацію порядку їх служби та осілість.

Повернувшись із Петербургу, він зібрав на раду колишніх січовиків, які залишилися на своїх місцях після атакування Січі, щоб виробити пункти прохання до цариці і передати його через, якими, прихильного до цього плану Григорія Потьомкіна. До речі, у цій частині автор зазначає деякі біографічні відомості стосовно Антона Головатого, зокрема, те, що певний час він служив "капітаном-справником у Самарі (тепер город Новомосковськ в Катеринославщині)" [4, с.20]. Цей план мав успіх: із запорожців було створене "Військо вірних козаків"; козаки отримували землю на Тамані і по р. Кубань, де мали поселитися, служити і самоврядуватися за зразком донських порядків. Кошовим отаманом за наказом Потьомкіна став Сидір Білий, а військовим суддею і одночасно отаманом козацької флотилії – Антін Головатий.

Далі переповідається легенда про зустріч А.Головатого на х. Основа поблизу Харкова, куди він у 1787 р. привіз на навчання свого сина Олександра, з батьком письменника Григорія Квітки-Основ'яненка, котрий і залишив про неї свої спогади. Приязні стосунки між А. Головатим та Ф. Квіткою підтверджуються їхнім листуванням.

У 1787 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна, котра відтермінувала реалізацію плану щодо запорожців. М.Ф. Комаров говорить про хоробрість і успішні бойові операції запорожців та особисто А. Головатого (за Г. Квіткою-Основ'яненком), який командував козацькою флотилією. Автор пише: "Відвага і завзяття було ділом звичайним для синів Запорожжя, а тут ще й більше додавало їм духу, що треба було як мога показати себе, бо тільки таким способом сподівалися вони придбати собі ласку Потьомкіна і Цариці і здобути права в новому непевному становищі" [4, с.30].

Досить правильно у праці зображено процес пошуків місця компактного поселення чорноморців (називатися запорожцями було заборонено). Коли Росія відвоювала у турок землі між ріками Бугом і Дністром, первісний план було змінено і чорноморці з задоволенням стали оселятися в Слободзеї понад Дністром, оскільки вони межували з колишніми Вольностями запорозькими. Однак по закінченні війни у 1791 р. та після смерті Г.О.Потьомкіна уряд повернувся до старого плану. Як не старалися делеговані у столицю чорноморці на чолі з Головатим відстояти право проживати в Слободзеї, як не дивував він сановників своєю освіченістю, дипломатичними і поетичними здібностями, питання про поселення козаків на Кубані і Тамані остаточно вирішилося в царському указі і "жалуваній грамоті". У них зафіксовано козацькі обов'язки (охороняти кордон та відбувати військову службу) та права (отримувати жалування, користуватися прибутками із землі, річок, озер, мати свій суд і обирати старшину, крім найвищих посадових осіб). Кошовим отаманом було призначено Захарія Чепігу, а військовим отаманом – Антона Головатого.

М.Ф.Комаров йде за народним переказом у тому, що ніби-то, повертаючись зі столиці у Слободзею, де тоді знаходився козацький кіш, Антін Головатий склав пісню, що мала вселити козакам оптимізм і надію:

Ой годі нам журитися,
Пора перестати;
Діждалися від цариці
За службу заплати.
Дала хліб-сіль і грамоту
За вірнії служби:
От тепер ми, милі браття,
Забудем всі нужди.
В Тамані жить, вірно служить,
Грядицю держати,
Рибу ловить, горилку пить,
Ще й будем багаті.
Та вже треба женитися
І хліба робити;
А хто прийде із невірних,
То як врага бити.
Слава Богу і цариці,
І покой Гетьману
Залічили в серцях наших
Великую рану;
За здоров'я ж ми Цариці
Помолимось Богу,
Що вона нам показала
На Тамань дорогу.

Останній розділ брошури присвячений, власне, переселенню чорноморців на Тамань у 1792 р.

Антін Головатий останнім покинув Слободзею і рушив на Кубань, де вже засновано було козаками місто Катеринодар як столицю Черноморського війська, у 1860 р. перейменованого на Кубанське козацьке військо. Відразу ж по переселенні козаки взяли участь у ряді військових походів. Після смерті Захарія Чепіги у 1796 р. цар Павло I призначив кошовим отаманом Антона Головатого, який на той час перебував з двома полками у перському поході. Але незабаром, у січні 1797 р., він занедужав і помер.

При написанні популярної брошури про Антона Головатого Михайло Федорович Комаров користувався опублікованими свідченнями Г. Квітки-Основ'яненка та народними переказами. Одеський історик Анатолій Мисечко у статті про історичні розвідки М.Комарова пише: "М. Комаров працював з історико-правовими документами, оскільки він подає конкретні пункти проекту А.Головатого до Російського уряду про реформування Запорозької Січі та цитує вислови російських високо посадовців, зокрема, Г. Потьомкіна" [8, с.132]. Дане твердження є помилковим, оскільки М.Ф.Комаров ніколи не

працював з офіційними документами, окрім тих, які стосуються цензури другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Якщо ж говорити про використання ним історичних джерел безпосередньо, то ними були лише спогади та різновиди усної народної творчості.

Варіант популярної праці про А.Головатого під назвою "Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська" був опублікований у 1901 р. в рамках програми Благодійного Товариства видання загальнокорисних і дешевих книг. Дане видання, як ніяка його інша праця для того, викликало відгуки з різних кінців імперії.

Російський часопис "Образование" у розділі "Критика" зробив огляд науково-популярних видань Благодійного Товариства видання дешевих і загальнокорисних книг, що вийшли з часу його виникнення до початку 1903 р. – 22 книги. Серед них бачимо дві праці О.Ф.Степовика, 5 книг Є.Х. Чикаленка, 1 книгу О.Я.Кониського (Оповідання про Тараса Шевченка), дві книги М.Ф.Комарова (Комаря) та інші. Про працю М.Ф. Комарова "Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацтва" говориться, що в ній "розповідь ведеться живо і цікаво, хоча деякі подробиці (напр. про відвідини А.Головатим Квітки, про нагородження його хрестом) без шкоди могли б бути пропущені. Книжка має спеціальну художню обкладинку і в тексті п'ять бездоганно виконаних малюнків А. Ждахи" [9, с.121].

Позитивний відгук отримала й інша брошура М.Ф.Комарова – "Оповідання про Богдана Хмельницького". Закид авторові стосується деяких неточностей та занадто стислим викладом умов Переяславської ради.

Того ж 1903 р. часопис "Мир Божий" у своєму бібліографічному відділі вмістив досить розлогий огляд видань Благодійного товариства за час його існування. Цікаве зауваження автора: "Це товариство в Росії єдине; його мета, як сказано в статуті, – "прийти на допомогу релігійно-моральному розвитку і економічному добробуту малоросійського народу" [11, с.113]. Огляд досить критичний, тим не менше, зазначені праці Комарова отримали таку оцінку: "Значно більше відповідають своєму призначенню оповідання п. Комаря про Антона Головатого, який поклав початок чорноморському козацькому війську, та про гетьмана Богдана Хмельницького. Автор вміє вести історичну розповідь живописно і занятно, але його виклад предмету потребує відомих коректив і деяких суттєвих виправлень, які, думаємо, будуть зроблені у другому виданні брошур, що належать перу п. Комаря. З зовнішнього боку брошури п. Комаря видані досить вишукано, вишуканіше всіх інших брошур товариства, і ілюстровані численними, спеціально виконаними портретами та різноманітними малюнками" [11, с.115].

Повна назва другої брошури М.Ф.Комарова, виданої у 1901 р. Благодійним товариством, "Оповідання про Богдана Хмельницького, як визволив він Україну од неволі польської". Це загалом 12-та книга серії дешевих книжок просвітянського товариства. Книжка має невеликий формат (16^о) і 80 сторінок тексту з малюнками і портретами. Праця має невелику

передмову, де зазначено, що кожен в Україні повинен знати про гетьмана, якому біля Софійського собору в Києві споруджено величний пам'ятник. Основний текст поділено на 7 розділів, з яких перший найбільший. У ньому зображено історію українських земель від часів Київської Русі до появи на історичній арені Богдана Хмельницького. У трактовці польського панування, утворення українського козацтва, повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. автор йде, головним чином, за М. Костомаровим та узагальненою історичною думкою стосовно цих питань в українській та російській історіографії другої половини XIX ст. Велику роль автор відводить православним братствам та боротьбі за православну віру. Другий розділ цілком присвячений особі Б. Хмельницького, причому тут окрім історичних розвідок використано історичні пісні та думи про гетьмана. Зазначимо, що сюжети про напад Д. Чаплинського на хутір Суботів, втечу Б. Хмельницького з сином Тимошем на Запорожжя, його перебування у Криму і укладення союзу з татарами, та обрання його гетьманом на Січ фактично закріпилися в історіографії Національно-визвольної війни українського народу майже на все XX століття.

Яскраво описує М.Комаров перші успішні битви козаків під Жовтими Водами та Корсунем весною 1648 р., зростання повстанських загонів за рахунок селян та міщан. У наступних розділах загалом вірно здійснено перебіг подій визвольної війни та виникнення Української козацької держави, особливості якої пояснювалися умовами війни. Зазначає автор і негативне сприйняття народними масами умов Зборівського договору, що незабаром призвело до відновлення бойових дій. Описуючи трагічні для українського народу наслідки Берестецької битви, автор принагідно говорить про заселення розчарованими в успіхові боротьби за свою свободу селянами, міщанами та козаками пограничної степової окраїни "Московського царства", тобто майбутніх Воронежської та Харківської губерній (Слобожанщини).

Умови Білоцерківського договору 1651 р. не могли у перспективі задовольнити жодну з сторін, тому неминучим було продовження війни. Перемога Богдана Хмельницького під Батозькою горою була згодом ніби затьмарена подіями під Жванцем, коли татарський хан вже вдруге у найвідповідальніший час воєнних дій зрадив свого союзника Богдана Хмельницького. Це призвело не тільки до того, що гетьман з військом мусив повернутися в межі своєї автономії, а й до санкціонованого королем татарського грабунку української людності на Поділлі та Волині, де вони "грабували села й цілими тисячами займали людей у неволю". Автор посилається на народні пісні про Хмельницького, в яких він звинувачувався у тому, що допустив масове взяття людей у неволю. Нам здаються важливими роздуми автора з цього приводу: "А в його (нього – Г.Ш.) серце обливалося кров'ю, бачучи таке лихо, та нічого він не здолав зробити. Вже коли верталися останні татарські загони, де було тисяч п'ятнадцять татар, Хмельницький наздогнав їх, розбив до останку, повіднімав награбоване добро і визволив людей. Отсе вже вдруге татарський хан скривдив Хмельницького, і

Україні не на користь була згода з давніми її ворогами – татарами. Але що ж було робити, коли Україна сама не мала сили подужати Польську державу?" [5, с.71-72]. З одного боку, бачимо тут існуючу в історіографії другої половини ХІХ ст. парадигму про татар як про постійних ворогів козаків, а з іншого – спробу виправдати дії гетьмана, який мусив шукати собі союзників для досягнення головної мети.

Останній розділ брошури присвячено питанню про перехід Б. Хмельницького у підданство московського царя. Оскільки одним із важливих гасел визвольної війни була боротьба за збереження православної віри, то сподівання на допомогу саме православного царя переважили навіть побоювання союзу з "кріпосницьким царством". Переговори завершилися Переяславською радою 8 січня 1654 р. Цікаво, що автор зовсім не торкається питання про умови українсько-російського союзу, зафіксовані у Березневих статтях 1654 р., хоча дискусія з приводу оригінальності та змісту договору у російській історіографії на той час вже була розгорнута. Досить обережно М.Ф.Комаров згадує про союз гетьмана з шведським королем і підписання Віленського перемир'я: "Дуже вразила Богдана і засмутила звістка про сей мир. Він побачив, що його думка разом сплюндрувати (перемогти – Г.Ш.) польську державу і зібрати до купи усю українську землю не справдились" [5, с.76].

Завершується розповідь про Богдана Хмельницького сюжетом про його занедужання, скликання ним козацької ради та смерть. Тут автор викладає версію про те, що козаки не послушали пропозицій Хмельницького обрати гетьманом одного з трьох тоді популярних у війську осіб – Я.Пушкаря, П.Тетерю або І. Виговського, – а на знак вдячності гетьману просили вручити гетьману булаву його зовсім молодому синові Юрієві:

Будем ми біля нього старих людей держати:

Будуть його научати;

Будем його поважати,

Тебе, батька нашого, споминати!

Як відомо, надії на продовження Юрієм батькових справ були марними. Але автор про це не пише, завершивши своє оповідання похороном Б.Хмельницького влітку 1657 р. у Суботові і наругою над його прахом поляків, які через кілька років на деякий час захопити Чигиринщину.

З усього сказаного стосовно даної праці М.Комарова можна зробити кілька висновків: джерелом інформації для нього служила монографія М.І.Костомарова "Богдан Хмельницький" та усна народна творчість; в трактовці подій він знаходився в межах існуючої на той час історіографічної парадигми; загальна оцінка і перебіг подій війни та підписами українсько-російського договору фактично не відрізняються від радянської історіографії середини і другої половини ХХ ст.

Як і брошура про Антона Головатого, це видання отримало загалом позитивні відгуки в пресі. Наприклад, у "Літературно-Науковому Вістнику" Г.Коваленко-Коломацький писав, оцінюючи три брошури, видані на той час

Благодійним товариством: "Обидві книжки Комаря – корисні для селян, бо – популярні. А "Виговщина" (П.Куліша – Г.Ш.) – добра, але складна, неприступна для селянина" [7, с. 6].

Наступна історична праця Михайла Комарова подібного характеру і призначення вийшла вже в нових історичних умовах: по-перше, коли було скасовано заборону друку українською мовою, по-друге, коли суспільно-політична активність мас вилилася у форму революції та національно-культурного піднесення з організаційним його оформленням у "Просвіти". Одеська "Просвіта", з числа перших в підросійській Україні, свою видавничу діяльність розпочала виданням брошури одного із своїх керівників Михайла Федоровича Комарова "Про запорожські вольності" [6].

Дмитро Дорошенко (згодом один із катеринославських просвітян, відомий суспільно-політичний діяч та історик), оглядаючи культурно-освітню діяльність українського громадянства у 1905-1907 рр. в часописі "Україна" (колишня "Киевская старина") писав про дві течії одеської "Просвіти": "На установчих зборах, які одбулися в кінці 1905 року, ... одні казали, що як засоби т-ва спочатку малі і наукові сили т-ва поки що не визначені, то треба ... спочатку взятися за видання добрих популярних книжок наукового і громадського змісту і за розповсюдження таких книжок, а це можна зробити і з невеликими грошми і силами, увійшовши у спілку з якоюсь книгарською фірмою. ... Другі ж доводили, що ... Просвіта повинна гуртувати і єднати людей і допомагати культурно-просвітньому розвитку найголовніше живим словом, уряжувати лекції, вечори тощо, для чого повинна мати своє власне приміщення, а щодо засобів і сил, то вони знайдуться, аби тільки люде з самого початку бачили добре діло. Цей погляд взяв перевагу... Видавничу діяльність товариства виявилася в надрукуванні брошури М.Комаря "Запорожські вольності" [1, с. 20-21].

Власне, спочатку М. Комаров виступив з лекцією про запорожські вольності на зібранні просвітян. Між іншим, це зазначено в короткій довідці про автора у другому виданні брошури 1917 р.

Брошура М.Комарова "Про запорожські вольності" відрізняється від його праць про А.Головатого та Б.Хмельницького не стільки формальною ознакою – відсутністю поділу на розділи, – скільки чітко визначеною джерельною базою дослідження та зв'язком основного сюжету твору з нагальним для селян у революції 1905-1907 рр. питанням про націоналізацію землі.

На початку праці чітко сформульоване завдання: "Тепер у нас багато балакають про так зване земельне питання, то для нас дуже цікаво знати, як на наших степах новоросійських жили колись наші предки запорожці і як вони утратили ту землю, що вони її "своєю кров'ю поливали, своїми кістками городили". Автор показує добру обізнаність з літературою з історії Запорожської Січі і Півдня України, вірно зазначивши, що з усіх питань найменше "маємо звісток про земельні розпорядки у запорожців". Зауважимо, що й досі це питання є одним із найменш досліджених через ряд причин, однією з яких є обмаль документів. М.Ф.Комаров, головним чином,

спирається на дослідження тоді дуже авторитетних знавців історії Запорозжя та Півдня України – А.О.Скальковського, Д.І.Яворницького та Д.І.Багалія. Їх твори об'єднує те, що в них наводиться (у тексті чи у вигляді додатків) значна кількість історичних джерел про життя і побут запорожців.

Спочатку автор коротко змальовує процес утворення козацтва та освоєння ними обширної території по обох берегах Дніпра від його порогів до морського узбережжя. Як юрист М.Ф.Комаров вважав необхідним вмістити в тексті універсал Богдана Хмельницького Війську Запорозькому, датований 15 січня 1655 р., яким підтверджувалася грамота короля С.Баторія (20 серпня 1576 р.) і узаконювалося право запорожців "володіти і пожитковатись знову дозволяємо і щоб все те непорушно в їх владі на віки було" [6, с. 6]. Кордони козацького землеволодіння окреслені автором за адміністративно-територіальним поділом початку ХХ ст. Цілком правильно зображено поділ Запорозької Січі на паланки, де жили по селах і зимівниках козаки, які займалися господарством.

Після чвертьстолітнього перебування запорожців у турецькому підданстві внаслідок відомих подій початку ХVІІІ ст. у 1734 р. в Лубнах була підписана угода про повернення запорожців у російське підданство (чого прагнули обидві сторони): "а жить им, запорожцам, в тех местах, где они жили в 1708 году" [6, с.10]. Але через недовгий час їх земельні володіння стали звужуватися, зокрема, внаслідок утворення Слов'яносербії та Нової Сербії.

У згоді з поставленим на початку праці завданням автор, зробивши загальний огляд політичної історії Запорозжя, розглядає, "як саме запорожці жилися з своєї землі?" Оскільки козаки постійно перебували у стані бойової готовності, то "їм вже було не до плуга", тобто, вони майже не займалися хліборобством, хіба що в Самарській та Орільській паланках, "де було затишніше, але й тут не було зовсім безпечно, то й тут дуже мало сіяли хліба, хіба тільки для себе самих, навіть не ставало хліба для січовиків. Тож до останнього часу січове товариство одбирало жалування від уряду, спершу польського, а потім російського, не тільки грошми, а ще й хлібом. Та й окрім того на Запорозжя привозили хліб з України і Польщі" [6, с. 12-13].

Основними господарськими заняттями для запорожців були скотарство, рибальство та полювання на звіра. Для наглядності автор наводить розлогу розповідь старожила Розсолоди з с. Чернишівка Катеринославської губернії у запису професора Д.І.Яворницького про використання козаками природних багатств краю. Коли у 1769 р. татари напали на запорозькі степи, то вони забрали тут більше 10 тисяч коней і великої рогатої худоби та більше 100 тисяч овець. Про характер і обсяги козацького господарства свідчать і наведені автором (за А.Скальковським) реєстри запорозьких гостинців російським сановникам столиці.

Весь цей огляд історії Запорозжя та господарства козаків, звичайно, був лише популяричним викладом того, що містилося у великих за обсягом працях відомих козакознавців. А от стосовно питання про форму володіння землею у

запорожців, на наш погляд, автор здійснює дослідження як професійний юрист. Його судження логічні і переконливі. Спочатку він робить спробу вияснити, яке право на землю мали запорожці – особисте чи громадське. Він пише: "Відомий знавець Запорожжя професор Еварницький каже, що вся земля запорозька належала цілому війську, але він додає: "это не исключало однако возможности и частной собственности". Отже певних доказів на це ми не бачимо. Коли б справді на Запорожжі було право приватної власності земельної, то zostались би які-небудь документи (квити, розписки тощо) або які інші свідоцтва, котрі доказували б нам перехід землі від одного власника до другого тим або іншим способом: даром, куплею, заставою і т.д. А тим часом не лишилося ні одного документа і ні одної звістки, котрі б свідчили такий перехід" [6, с.17-18].

М.Ф.Комаров – прихильник тези про те, що всією землею розпоряджався тільки Кіш запорозький. Заперечувати це важко, бо, дійсно, щороку за жеребом земля (річки, озера, рибні і звірині лови) переділялася між куренями: "А це вони робили для справедливості, бо вгіддя були далеко не однакові, а того одні були ближчі до Січі і значить доглядати за ними і користуватись з них було легше, а другі дальші, то там і догляд був трудніший і від татарів більше було опаски, то для того, щоб урівноважити вигоду, не було другого способу, як робити розділ щогоду, бо коли на цей рік досталося кому щось не добре або мало придатне, то може на другий рік пощастить і достанеться щось краще" [6, с.13]. Цікаве порівняння: щорічні вибори старшини мали запобігти захопленню влади, а переділ угідь – щоб ніхто не перетворив землю у свою власність.

Якщо стосовно угідь ситуація більш зрозуміла, то про орну землю майже не збереглося свідчень. Посилаючись на згаданого вище старожилу-запорожця Розсолоду, який казав, що де хто обере собі місце, там і осідає, "а місцями земля навіть була в приватному володінні у козаків або й у хуторян", М. Комаров стверджує, що все-таки це були "тільки володіння землею з ласки військової, а не право власності і такої землі ніхто не мав права ні продати, ні подарувати, бо вона була народна, військова" [6, с.19-20]. Відсутність заборони від Коша запорозького на користування землею (не володіння) пояснювалася тим, що землі було багато, а господарів – відносно мало.

Бувало, що Кіш за особливі військові чи господарські заслуги запорожця надавав йому "лист" на право володіння землею. Автор наводить кілька таких прикладів. Але ж в документах на такі володіння є слова: "впредь до рассмотрения" або "впредь до ласки войсковой". Вони є свідченням того, що право розпорядження землею залишалось за всім військом, а право володіння землею "до ласки військової" надавалося тим, хто сам господарював на ній.

В останні роки існування Запорозької Січі все більше козаків почали займатися хліборобством. Склалася парадоксальна ситуація, змальована у Маніфесті Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі. Уряд звинувачував запорожців у тому, "що вони почали присвоювати собі землі, неначе ті землі здавна їм належали, що в останні роки вони стали приймати до себе не тільки

утікачів, а людей сімейних, щоб завести у себе власне хліборобство, а заводячи своє хліборобство, вони розривають свою залежність від престолу, маючи на думці скласти в государстві зовсім незалежну країну під своїм власним орудуванням" [6, с.27]. В пізнішій радянській історіографії називалися дві основні причини ліквідації Запорозької Січі: а) що після Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. вона стала внутрішньою територією держави; б) що вона була осередком збіглих від кріпацтва селян, вогнищем антифеодальних рухів. Нині теза про господарський фактор (хутірське господарство і використання найманої праці) як одна з головних причин ліквідації Січі в історіографії вже закріпилася.

Після знищення Запорозької Січі родючі землі запорожців уряд роздавав своїм панам та іноземцям. Автор використовує опубліковані Д.І.Багалієм у "Киевской старине" документи – відомості 1776 р. про роздачу земель у Катеринославському повіті. Він наводить дані також з народних переказів у записах О.Стороженка та І.Манжури про те, як нові господарі засновували поселення (слободи), і незабаром заводили там кріпацькі порядки.

У брошурі "Про запорожські вольності", як і в інших історичних працях, Михайло Комаров проявив себе не лише як популяризатор історичних знань, але й як дослідник.

Бібліографічні посилання

1. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки / Дмитро Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 2-3. – С. 17-34.
2. Екатеринославские губернские ведомости. – 1865. – № 22.
3. Комар М. Антін Головатий. Історичне оповідання / М. Комар. – Вінніпег, 1935. – 26 с.
4. Комар М. Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська / М. Комар. – СПб., 1901. – 52 с.
5. Комар М. Оповідання про Богдана Хмельницького, як визволив він Україну од неволі польської. – СПб., 1901. – 80 с.
6. Комарь М. Про запорожські вольності / М. Комарь. – Одеса: Друк. Є.І. Фесенка, 1907. – 40 с.
7. Літературно-Науковий Вістник. – 1902. – Рік V. – Т. XVII. – С. 6.
8. Мисечко А. Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва / Анатолій Мисечко // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса: Фенікс, 2007. – Вип. 2. – С. 129-137.
9. Образование. – 1903. – Кн. 7. – Розділ "Критика". – С. 121-123.
10. Рябінін-Склярєвський О. М.Ф. Комаров як культурний одеський діяч / О. Рябінін-Склярєвський // Україна. – 1930. – Т.
11. Славинский М. Народные издания / М. Славинский // Мир Божий. – 1903. – № 4. – С. 113-116.
12. Уманець М. Антін Головатий, запорожський депутат і кобзарь / М. Уманець. – Львів, 1891. – 29 с.

ДОДАТОК

(витяг)

...Тепер подивимось – яка форма володіння землею була у запорожців? Чи було у їх право власності на землю, чи право особистого, чи громадського володіння землею, чи яке інше? Не багато певних звісток про се маємо, та всі вони доводять, що запорожці дивилися на землю, як на добро всенародне, котре належить цілому війську запорозькому і через се ніхто у їх не мав землі на праві особистої або приватної власності. Відомий знавець Запорожжя професор Еварницький каже, що вся земля запорожська належала цілому війську, але він додає: «это не исключало однако возможности и частной собственности». Отже, певних доказів на се ми не бачимо. Коли б справді на Запорожжі було право приватної власності земельної, то zostались би які-небудь документи (квитки, розписи тощо), або які інші свідоцтва, котрі доказували б нам перехід землі від одного власника до другого тим або іншим способом: даром, куплею, заставою і т.д. А тим часом не лишилося ні одного документа і ні одної звістки, котрі б свідчили такий перехід землі. Коли запорожці приймали до себе якого новака, то, показуючи йому місце в куріні, яке він мав займати, вдовж три аршина, вони йому казали: "От тобі і домовина! А як умреш, то зробимо ще коротшу" і сим ніби зарані оповіщали, що ото тільки і буде його землі, що для могили.

Разом з тим ми бачимо, що всією землею порядкувало тільки військо, тобто кош запорожський. Перше всього ми знаємо, що всі земельні вгіддя навкруги Запорожської Січі, де були звірячі або рибні ловлі чи добрі місця для випасу худоби, коней та овець, що-году ділилися між запорожцями. Робилося це так. Що-году саме на Новий рік у Січі збиралася військова рада, на котру прибували усі козаки як із Січі, так і з паланок. Тут запорожці вибирали собі вільними голосами Кошового Отамана і всю старшину і разом ділили поміж собою землі. На раді виступав Кошовий Отаман і промовляв: "Панове молодці! Тепер у нас Новий рік, треба нам по давньому звичаю розділити між товариством річки, озера, рибні і звірині лови". – "Так треба, треба! Будемо ділити по жеребу". Тоді виступав військовий писарь. Він задалегідь порозписував усі вгіддя на ярлички, а тут клав ярлички у шапку і струшував, тоді підходили спершу Курінні отамани і брали, що кому пощастило на курінь, потім брала жереб старшина, духовенство, а тоді вже і зімовчаки. Кожний таким побутом користувався тим, що йому по жеребу випало, і то тільки один рік, а на другий – знов такий розділ і т.д. Для чого ж це вони ділилися щороку? А се вони робили для справедливості, бо вгіддя були далеко не однакові, а до того одні були ближчі до Січі і значить доглядати за ними і користуватись з них було легше, а другі дальші, то там і догляд був трудніший і від татарів більше було опаски, то для того, щоб урівноважити вигоду, не було другого способу, як робити розділ що-году, бо коли на сей рік досталося кому щось не добре або мало придатне, то може на другий рік пощастить і достанеться щось краще.

Можна теж догадуватись, що такі що-річні розділи робилися з такою ж метою, як і щорічні вибори Кошового і старшини. Запорожці вибирали їх на один рік через те, що боялись, щоб вони на своїх урядах часом не запаніли і не захопили собі влади без військової ради. Отож і земельні вгіддя ділили вони що-року, щоб ніхто не завладав землею на вічність і не повернув її у свою власність. Що ж до степової землі, то ми не маємо звісток про те, щоб і вона ділилася між козаками як земельні вгіддя, найбільше мабуть так було, як казав дід Розсолада, що де хто оббере собі, місто, там і сіда, а місцями земля була навіть в приватному володінні у козаків або й хуторян, але у всякім разі це було тільки володіння землею з ласки військової, а не право влади і такої землі ніхто не мав права ні продати, ні подарувати, бо вона була народна, військова. Отой самий дід Розсолада, що розказував про привілля запорожських степів, що земля у запорожців "була *вольна, обтова*; де хто оббере собі місто, де кому охота припаде, там і сіда, де хто живе, там і владіє, один од другого оре верст на двадцять; а то викопа собі землянку, заведе яку небудь худобину, тай кочує".

Запорожський Кош нікому не боронив користуватись землею, бо землі було багато. Бувало ж іноді і так, що Запорожський Кош давав кому небудь одкритий лист або іншу бумагу на право володіння землею. Се право надавалося за які небудь заслуги військової або господарської. В запорожських архівах зосталося декілька таких документів. От наприклад козак Рудь завів зимовник недалеко від Моравського шляху і не раз з своїми хлопцями виходив на той шлях і одбивав у татар невольників і здобич, то за це Кош дав йому лист на право володіння землею коло того зимовника, з котрого потім виросла ціла слобода Миколаївка, що тепер в Павлоградському уїзді Катеринославської губ. Козаку Шаповалу, щоб він доглядав за родючим деревом на острові Денека, призначено володіти сим островом, щоб ніхто не рубав родючого дерева, котре повинно бути *на користь усім*. Вдові козака Силисі, що як чоловік її заняв землю під зимовник, прикохав родюче дерево і через 13 літ владів, обзавівши своїм трудом, то їй і надалі тим володіти і ніякої перешкоди їй не робить. Одже у таких документах звичайно прибавлялось: "*впередь до розгляду або впередь до ласки військової*". З сього ясно видно, що землю порядкує військо, кош запорожський, котрий передавав козакам і хуторянам тільки право *дочасного володіння*, а право влади зоставалось: за всім військом, і те право користуватись землею надавалося звичайно тим, хто затратив свою працю коло землі, хто сам міг її обробляти або господарювати на ній.

Тепер от багато балачок іде про так звану націоналізацію землі по думці американця Генри Джорджа, щоб земля із приватної власності була повернута у власність всенародну, щоб вона належала цілому народові (нації) і щоб надавалася тільки тим, хто має сам її обробляти, себто хліборобам. Щось подібного до націоналізації було і на Запорожжі, бо там уся земля належала цілому війську і запорожський кош був єдиний власник і хазяїн землі і наділяв її для ужитку тим, хто мав в ній потребу. Звичайно, це не було

визначено яким небудь законом, саме життя виробило такий спосіб володіння землею, все держалося тільки звичаєм і певне, що були ухилки від сього, але в спільних рисах проводилась та сама думка, що земля повинна належати цілому народові, і можна було-б сподіватися, що коли-б життя запорожців і на дальше розвивалося самостійно, то заведений у їх спосіб володіння землею розвився б у всіх подробицях і дав би може пишний розцвіт.

Та не так воно сталося. Вже давно московський уряд важким духом дихав на Запорожжя. Воно держалося поки тим, що запорожське військо було потрібне для війни з турками і татарами, але як Москва за підмою запорожців збила пиху турецькому султанові і приборкала татарів, тоді московський уряд задумав знищити Запорожжя і в 1775 році воно було зруйноване. В маніфесті цариці Катерини II, виданому з приводу зруйнування Запорожжя, уряд найголовніше обвинувачував запорожців в тім, що вони почали присвоювати собі землі, неначе ті землі здавна їм належали, що в останні роки вони стали приймати до себе не тільки утікачів, а людей сімейних, щоб завести у себе власне хліборобство, а заводячи своє хліборобство, вони розривають свою залежність від престолу, маючи на думці скласти в государстві зовсім незалежну країну під своїм власним орудуванням. З сього ми бачимо, що найголовнішою причиною зруйнування Запорожжя було те, що запорожці стояли за свою автономію, а їх вільне життя, їх рівенство і братерство було сіллю в оці тодішньому урядові. Та не малу вагу мало і те, що, як побачимо далі, російське панство вже ласилось на розкішні запорожські землі. Так дивився тоді і народ, як бачимо це в тогочасних піснях народних. От декілька уривків з тих пісень:

"Ой в городі в Єлисаветі все пани збирались,
Пани сенатори та все генерали, вони думали гадали –
Ой як би нам запорожські землі взяти?
Ой як би нам їх вольності одібрати?
Ой одібрали всі вольності, почали лави ділитити" і т.д.

Або от в другій пісні:

"Та ще не світ, та ще не світ, та ще не світає,
А вже москаль Запорожжя кругом облягає;
Ой облягає Запорожжя, став степ межувати,
Ой став городи, панські слободи по річках сажати" і т.д.

Як же зруйновано Запорожжя? Я не буду розповідать про це широко, скажу лиш коротенько. Справу цю ведено так, щоб усе зробити яко мога швидше і тихіше. Тим то проти Запорожжя виражено було таке велике військо, неначе на Турка. Генерал Текелій повів на Січу 8 полків кавалерії, 10 полків піхоти, 37 ескадронів гусарів і пікінерії і 13 полків Донських козаків. Окрім того друге велике військо під командою генерала Прозоровського одночасно з цим було виражене на Запорожжя, щоб зайняти паланки. Текелій з'явився перед Січою зовсім несподівано, запорожці навіть думали, що це військо йде на турка і тільки дивувалися, що раніше нічого не чули про це. Тільки тоді догадались запорожці, коли Текелій з військом оточив геть усю

Січу і направив на неї свої гармати. Запорожці спочатку хотіли було битись, та як почули, що Прозоровський заняв уже всі паланки, тоді побачили, що змагання було неможливе, а тим більше, що це було влітку, коли багато запорожців порозходились по степах та плавнях, а в самій Січі зоставалося зовсім не багато козаків, що не мали сили боротись, особливо проти такої великої армії, яку на їх виражено. Так 4 Іюня 1775 року Запорожжя не стало.

Не будемо широко розводитись про те, що сталося з старшиною і козаками. Усю старшину арештовано і заслано край-світа, козаки здебільшого порозбігалися, а частина опинилася в тяжкій неволі.

Що сталося з запорожськими вольностями, з їх славною землею, що вони "своєю кровію поливали, своїми кістками городили?"

Тут незабаром настало безпримірне в історії розграбування народного добра. Всі землі запорожські уряд одібрав од запорожців і став роздавати щедро московським панам. Вже не кажучи про коханця цариці князя Потьомкіна, котрий брав скільки хотів, всі інші прибічники цариці Катерини та Потьомкіна мали щедрі дарунки з запорожських земель.

Так, генерал-прокуророві князю Вяземському, що складав маніфест про зруйнування Запорожжя, даровано ті самі місця, де були Запорожські Січі біля Чортомлика і по річці Підпільній з селами Капулівкою, Покровським та другими і разом з тим сто тисяч десятин землі навкруги Січей. Сі землі опісля наслідники князя Вяземського продали барону Штигліцу. Пан Пишчевич, розповідаючи про це, каже: "кто бы смел сказать запорожцам, что их милая Сечь достанется жиду", себто барону Штигліцу, котрий був родом з євреїв. Отже, на втіху пану Пишчевичу можна нагадати, що в 1830 році барон Штигліц більшу частину тієї землі запорожської продав великому князеві Михайлу Миколевичу, що став одним з найбільших поміщиків на степах запорожських. Князеві Прозоровському, тому самому, що займав запорожські паланки, даровано теж сто тисяч десятин землі в околицях теперішнього Катеринослава. Графу Каменському даровано 14,000 десятин землі по річці Біленькій проти острова Хортиці і 5,324 десятині в пустощі Богуша в теперішньому Павлоградському уїзді, графині Браницькій, родичці князя Потьомкіна – 21,614 десятин в теперішньому Новомосковському уїзді, генералу Стрекалову – село Грушівку нижче річки Конки з землями на всю велику околицю, поручику Черткову 15,570 десятин по річці Самарі, Бізюкову монастирю, по наказу кн. Потьомкіна, одведено коло Дніпра і по річці Ингульцю 26,218 дес., другому Корсунському монастирю 14,000 дес., секунд-майору Лосеву – 6080 дес., секунд-майору Неплюєву – 12,000 дес. коло річки Терновки, прем'єру-майору Наковаліну – 4,700 дес., провіанмейстру і підполковнику Синельниковим – 9,344 дес. на Дніпрі, майору Горсеванову – 6,600 дес. на річці Орелі і 3,270 дес. коло річки Терновки, майору Мерлінгу – 6,630 дес. на річках Вовчій і Тирсі, Юзупову – 12,600 дес., Фалієву – 12,400 дес., генералу Спиридову по річці Вовчій – 12,000 дес. і т.д. і т.д. навіть сенатським регістратору Бошнатову і архіваріусу Бурману по 1,500 десятин.

Професор Багалій надрукував в журналі "Київська старина" 1885 року дуже цікаву відомість Азовської губернської канцелярії про землі, що їх роздано в Катеринославському уїзді в 1776 р., себто на другий рік після зруйнування Січі. То з сієї відомості видно, що в одному сьому уїзді і то лиш за один рік роздано 95-ти панам всього 459,420 дес. землі, себто на кожного пана середнім ліком трохи чи не по 5000 десятин. В 1778 році видано було навіть особливу інструкцію (наказ) для упорядкування роздачі запорожських земель. Документ сей, надрукований в тім же журналі "Київській старині" в 1882 році, настільки цікавий, що я подам коротенький виклад з його в перекладі на нашу мову. В цій інструкції сказано, що по волі Князя Потьомкіна, щоб заселити запорожські землі, наказано: землі ті роздавать на вічність не менше як по 1500 і не більше 12,000 десятин на чоловіка – людям всякого звання і чина, *окрім лиш одновірців, крестян та інших панських людей*, з вільгоотою на десять літ і з обов'язком поміщика заселити даровану землю людьми не менше як по 13 дворів на 1500 десятин, а коли скінчиться 10 літ, то хто заселить землю, тому давати межові плани і книги на ту землю, з обов'язком лиш платити в казну за кожну десятину "*по пяти денег*", себто по 2^{1/2} коп. з десятини, бо "деньга" – се пів копійки. В сім документі найголовніше вражає те, що запорожські землі роздавались тільки людям вищого стану, а не крестьянам, котрі, як самі хлібороби, у всякім разі мали на неї далеко більше права, ніж оті премьер та секунд майори. Професор Багалій в своїм висліді "Про колонизацію Новоросійського края" пише, що за 10 літ, з 1774-го по 1784 рік, роздано було панам із запорожських земель всього 4,470,302 десятини землі, себто трохи чи не половину всієї землі запорожської, котрої, як ми знаємо, було коло 10,000,000 десятин. Алеж і після того ще довго роздавалася панам запорожська земля. Так в 1803 році велено було наділяти штаб-офіцерам по 1000 десятин в Катеринославській губ. Отак трохи чи не вся земля запорожська попала в панські руки і хіба лиш невелика частина сіх земель досталась хліборобам. Тож історик мав прав сказати: "Насытишася сынов и оставиша останки младенцем" (Псал. XVI, ст. 14). А сі "младенці" – козаки, тиняючись без притулку по своїх степах, з тяжким жалеєм співали:

"Ой, ви князі, ой, ви дуки,
За вами всі степи, всі луки,
Нігде нашому брату стати
І коня попасати",

О.Стороженко переказує оповідання одного запорожця, як він з курінним отаманом Прокопом Івановичем через кілька тижнів після зруйнування Запорожжя пішли шукати долі: "На треті сутки – каже він – дійшли ми до річки Самари і заночували в зімовнику старого Кукси. Од його почули ми, що по тім боці Самари пани розмежують землі, а туди дальше, вже й селються. Не пройшли ми і п'ятнадцяти верстов, як почались будування і де-не-де стояли повкопувані стовпи, себ-то межі. – "Глянь, каже Прокіп Іванович, не Иродові сини! вже й будуються: а ми, дурні, боронили сі землі не вік і не два,

кров'ю нашою поливали і кістками огорожували!" "Не диво, каже професор Багалій, що Запорожжя сталося якоюсь золотою країною для всіх цих секунд-майорів, архіваріусів тощо. Можна було без ніякої опаски укріпити за собою чималий шматок розкішної землі, аби лиш оселити 13 дворів, а се легко було зробити давнім способом – закликанням на слободи: треба було тільки пообіцяти різні вільготи, а потім усе се можна було одібрати і навіть самих поселенців повернути в кріпацьку неволю". Та так воно справді і було. От наприклад д. Манжура записав од народа таке оповідання: "Синегубов поселився у Заплавці (Новомосковського уїзду) і почав крестян скликати. Тоді саме була казенщина, строїли Катеринослав і людей виганяли, шляхи копать заставляли, то він було і каже: ідіть до мене, поможете міні по хазяйству, а я вас на казенщину не дам. Ото і пішли люди. Год шість і добре жилося. А то як минуло шість год, він і записав їх під себе на вік і стались вони кріпаками". Тепер от воно здається дуже дивним, щоб пан міг "записати під себе", але коли згадаємо, яку то силу у той час мали пани, що й цариця Катерина потурала їм і заводила панщину на Україні, тоді ми зрозуміємо, що таке злодійське діло, як записка в кріпаки не тільки простого селянина, а й вільного козака в той час було ділом звичайним.

Таким побутом пани не тільки опанували усю запорожську землю, а ще й людей вільних стали повертати в кріпацьку неволю, а се, як ми бачили, робилося зовсім легко. Скальковський, перший історик Запорожжя, свідчить, що в 1800 році, себто через 25 літ після зруйнування Січі в десяти уїздах тогдішньої Новоросійської губернії, яку заведено на руїнах Запорожжя, було вже кріпаків 335,896 душ. Повертали в кріпацтво не тільки бурлак і хуторян, а навіть і колишніх запорожців, що ще так недавно пишалися своєю волею. Так відомо, що коли потім з останків запорожського війська було засновано військо Чорноморських козаків і їм одведено нові землі на Кубані, щоб вони обронули той край від черкесів, се було в 1790 році, себто через 15 літ після зруйнування Січі, то виявилось, що пани, заселяючи даровані їм запорожські землі, успіли за сей короткий час повернути собі в кріпацтво до 25,000 чоловік з бувших козаків і підданих Запорожського війська, і Головатий, що був військовим суддею Чорноморського війська, мав дуже багато клопоту, щоб визволити тих людей з кріпацької неволі і дати їм змогу пристати до Чорноморського війська.

Так от ми знаємо, що московський уряд, одібравши землю від запорожських козаків, роздав її не народові, не хліборобам, не людям трудящим, а великим панам московським, та ще й допомагав панам закріпостить людей. Певне, що уряд хотів таким способом скоріше заселити ті землі, а разом з тим мав на думці, що нові, а до того ще й чужі люди і нові, зовсім інші порядки, які зараз же там заведено, скоріше винищать і самий дух Запорожжя, щоб на тих, ще так недавно вільних степах, що не дурно звалися вольностями, не зоставалося і сліду славного Запорожжя.

Але ж минуло вже більше віку, а й досі ще живуть споминки про Запорожжя і зогрівають спочування до їх вільного життя, звертаючи нашу

увагу і на їх земельні порядки, від котрих можна було сподіватися багато добра для народу. Дехто каже, що земельні порядки, які бачимо на Запорожжі, залежали від того, що народу було мало, а землі багато і не мала вона високої вартості, а коли-б людності значно побільшало, тоді зараз піднялась би ціна на землю, стали б її дужчі люди захоплювати, завелось би своє панство і народ зазнав би такої самої нужди, як і тепер. Так, вони кажуть, було скрізь і так би воно було і на Запорожжі, хоч би Запорожжя жило зовсім самостійно. Одже ми бачимо, що в деяких країнах життя часом складається зовсім самостійно, не так, як воно скрізь діється. Так от наприклад трохи чи не скрізь була панщина, а от в Норвегії – там ніколи не було кріпацтва і народ не знає, що таке панщина. Або от хоч і про ту націоналізацію землі, що раніше про неї згадано. Усі дивилися на це, як на якусь химерну мрію, що в житті ніколи не можна її здійснити, і трохи чи не цілий світ живе при тих порядках, що у панів багато землі і вони її наймають хліборобам, у котрих землі мало або й зовсім немає, як от у наших десятиників, що бідують на колишніх запорожських вольностях. Тим часом думка про націоналізацію землі не зникла марно і недавно от в однім краю полагоджено земельну справу згідно з тією думкою. Край сей – Нова Зеландія, що коло Австралії. Ще так недавно край сей був зовсім дикий і як опанували ним англичане, то англійські пани і землю собі трохи чи не всю поскупувували, а то й повидурювали і всякими іншими способами завладали нею. Се викликало велике ремство в народі, а коли в Новій Зеландії заведено було такий порядок, що сам народ через своїх заступників, вибраних всенародним голосованням, почав правити всіма громадськими справами, тоді було встановлено, що земля повинна бути для тих, хто сам буде її обробляти, себ-то для хліборобів. І от правительство почало викупати у панів землю, яку признало потрібним придбати для трудящого народу, і цю землю почало віддавати безземельним хліборобам на чиншовому праві, себ-то у вічну аренду, за невелику плату. Окрім того встановлено, що кожний може володіти невеликим участком власної землі, а хто має більше того, той повинен платити багато поземельного і чим більше землі, то й поземельне вище, наприклад, хто має більше як сто десятин, платити поземельного нехай по карбованцю з десятини, з 200 до 500 десятин – вже більше і т.д. То самі власники землі побачили, що їм тяжко оплачувати такі податки і зараз же поділили свою землю і почали розпродувати. Так полагоджено земельну справу в Новій Зеландії і там тепер тільки той хіба зостається безземельним, хто сам не хоче або нужди немає коло землі ходити.

Як би було упорядковано земельну справу на Запорожжі, коли б там людей намножилось, а життя Запорожжя не обірвалося так нагло, про, звичайно, трудно сказати. Але, пригадуючи усе, що тут було розповідано про земельні порядки у запорожців, знаючи те, що вони над усе шанували волю і рівність усіх людей, що навіть боялись, щоб старшина не запаніла, можна думати, що земля у їх як була військовою, так би й зосталася народною,

призначеною для користування всім трудящим. Запорожці бо завше виявляли такий погляд, що "земля – трудящим, а воля – всім!".

Shvidko G.

Zaporozhian Cossacks in creative heritage of M.F.Komarov

Points of view of famous bibliographer, editor, literature critic and public activist M.F.Komarov concerning historic past of Ukrainian people is considered in the article

Keywords: *M.F. Komarov, Zaporozhian Sich, Zaporozhian freedoms, Cossack seniors*

Швидько А.К.

Запорожское казачество в творческом наследии Н.Ф.Комарова

В статье рассмотрено взгляды известного библиографа, издателя, литературного критика и общественного деятеля М.Ф.Комарова на историческое прошлое украинского народа.

Ключевые слова: *М.Ф.Комаров, Запорожская Сечь, Запорожские вольности, казацкая старшина*